

Miklóssy Endre

Az értelem egy irracionális világban

Bibó Istvánról

A gonosz teremtette gyűlölet a félelemből születik, mivel az át nem világított félelem öngerjesztő természetű. Így jelenik ez meg Bibó társadalomelméletében is. Ezért tartotta döntőnek a félelem kiküszöbölését, és mondta, hogy demokrata az az ember, aki nem fél. A kölcsönös félelem pedig csak az átvilágító értelem hatására oszlik szét. De itt meg kell fontolnunk az „értelem” fogalmát. A racionalizmus kora alakította ki a „világész” fogalmát, talán a legpusztítóbbat az emberiség valamennyi rögeszméje közül. Mivelhogy logikusan az következik belőle, hogy ami az értelemmel nem fér össze, az ne is legyen. (Ennek alapján működtette például Robespierre a guillotine-t.)

Bibótól azonban idegen ez az omnipotens Értelem. Ezért különbözteti meg a forradalmi változtató szándékok két fajtáját: az utópikus világmegváltást, aminek az archetípusa a jakobinus forradalom, és az elveszett rend helyreállítását – ha kell, erőszakos eszközzel. „Recrudescunt vulnera gentis Hungariae”, megújultak a magyar nemzetnek sebei, ahogyan Rákóczi Ferenc indokolta szabadságharcát. Ebbe a típusba sorolja – egyebek között – a holland és az amerikai forradalmat, meg a mi 1848-unkat. Ezek tehát felfogható-ésszerű céllal rendelkeznek, és a győzelmük hozzájárul ahhoz, amit ő az európai társadalomfejlődés értelmének tekintett: a „nagyobb szabadság” megvalósításához.

Bibó társadalomkritikáját a neobarokk Magyarország mozdulatlansága váltotta ki, amely a magyar társadalom jelentékeny részét nemzetalatti szinten tartotta (csakúgy, mint manapság a neokapitalizmus)... Plebejus szemléletében ennek a társadalmi hordozójától, a „történelmi középosztálytól” fordult el, mint a begyepesedett hatalom politikai támaszától. Viszont annak a tudatában, hogy építeni csak valamiből lehet. Sajátságos evolúciós felfogása elutasítja azt a megszokott történelemszemléletet, amely az európai abszolutizmust a fejlődés szükségszerű lépcsőjének tekinti, mivel ez olyan zsákutca volt, amiből azután csak további történelmi tragédiák fakadtak. A „normális” fejlődés nem az előjogok felszámolása – ha valakitől elveszünk valamit, azzal csak az igazságtalanságot növeljük –, hanem ezen előjogoknak a kiterjesztése, amint az általa példászerűnek tekintett forradalmak is tettek, és amely úton indult el Keleten Lengyelország az 1791-es és Magyarország az 1848-as alkotmányreformmal. „Az urak szabadsága is egy fajtája a szabadságnak” – hangzik a mértékadó mondata.

A „jakobinus” típusú forradalmak egy-egy megszállottnak a rögeszmés gondolatain nyugszanak, amelyet azokra, akik erről másképpen gondolkodnak, csak terrorral lehet kényszeríteni. A „plebejus” típusúak ellenben valamilyen társadalmi egyetértésből indulnak ki, tehát terrort eleve nem is igényelnek. Ez az egyetértés néha kirobban mintegy magától – ilyen volt éppen a mi 56-os forradalmunk –, néha viszont szervezni kell. Ilyen volt a mi 1945-ös fordulatunk, és Bibó ezen a ponton lépett be az aktív társadalompolitikába.

Naiv ember volt, ezt önironikusan ő maga is elismerte. De mivel ezt túlságosan szívesen használják fel a relevanciája kétségbe vonásához, fel kell emelnem a szavam ellene. Párbeszédet kezdeményező politikai publicistaként csak abból indulhat ki, hogy a partnere korrekt, abban az értelemben, hogy azt gondolja, mint amit mond, vagyis hogy a szó mögött ott van az ember is. Lehet ezt naivsággként elutasítani, ha lakájokról és ügynökökről, vagyis gondolat nélküli emberekről van szó, de mondja meg, aki tudja, hogy akkor mit lehet velük kezdeni? És meg kell jegyezni, hogyha valakit komolyan veszünk, már tettünk egy jelentős lépést afelé, hogy ő is vegye komolyan önmagát.

Hadd mondjak erre egy kézenfekvő példát. Nagy Imre, aki a felkelt nép akaratából lett miniszterelnök, kihirdette a statáriumot. Nagy megrázkódtatás volt ez minékünk, tagadhatatlanul –, de mégis megbíztunk benne, és ezzel sikerült is őt megmenteni életének nagy erkölcsi válaszáján.

Bibó ránk hagyott életművének az értelmezése mindazonáltal felvet egy megoldandó problémát. Az érzékeltetésére egy összehasonlítást kell tennem. 1940-ben, a nácizmus csúcspontján, Heidegger Nietzsche-szemináriumokat tartott. Az ott elhangzottak ma is vállalhatóak, nincsen bennük tisztességtelen vagy elavult gondolat. Az idő múlásával sem változtak semmit. De ennek azért mégiscsak ára van: az, hogy nem szólt a maga korának az alapproblémájáról. Nem a vizes lepedőt kívánom ráhúzni a német gondolkodóra azért, hogy nem ment fejjel a falnak, hanem mintegy fonákjáról szemléltetni Bibó publicisztikájának, a napi problémák elemzésének a problémáját.

Az 1945 utáni években számos aktuálpolitikai tanulmányt írt, sőt szerinte ez volt életének a csúcspontja, mert csak ekkor próbálhatta meg, hogy segítsen egy egészséges lelkű Magyarország megteremtésében. A lappangó félelmeket ki kell beszélni – ennek híján válnak méreganyaggá. És ehhez félelemmentes beszéd kell. Az általa 1946-ban kezdeményezett „demokráciavita” kezdőmondata, a nálunk szokatlan szókimondásával, azt hiszem, igencsak megütötte akkori olvasóit: „A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától és fél a reakciótól.” Ezzel indul el a helyzetértékelése, amely e félelmeket oktalannak, de megmaradásuk esetén önbeteljesítőeknek tekinti.

A szokratikus gondolkodó igyekezete mindig az, hogy megértse vitapartnerei gondolatát, ezért van szüksége a dialógusra. Támaszkodni eközben csak az értelemre lehet. De ez nem az „én értelmem”, hanem a „mi” közösen felfogott értelmünk. Társas lelki kategória, mondja Karácsony Sándor, és ekképpen alakíthat ki egy olyan társas viszonyt közöttünk, amit nem a hatalom és az erőszak határoz meg.

Az érdemi dialógusban nem a „tisztá ész” szerepel, a racionalizmus világmodellje szerint, hanem a mindenféle érdekektől befolyásolt ész, és a feladat éppen ezeknek a részérdekeknek az egyeztetése. Ennek az alapja a bona fide, a kölcsönös jóhiszeműség elve, és annak a beláttatása, hogy ilyen egység nélkül végül is mindenki érdekei csorbulnának. Így jön létre a kölcsönös belátás alapján a kompromisszum.

Bibó nem elmélkedik erről, hanem munkálkodik rajta. Ámde ha ezeket most olvassuk, akkor gyakran meghökkenünk tőlük, mert szükségszerűen beleütközött egy olyan problémába, amit az ellenpéldaképpen felhozott Heidegger eleve elkerülhetett. Ez a helyzetről és a szereplőkről akkor megfogalmazott ítéleteinek a sora. Például „Rákosi Mátyás tárgyalóképes, bölcs humorát” említi a koalíció egyik összetartó erejeként. Mai szemmel nézve nem éppen ez jut az eszünkbe Rákosi Mátyásról, de többet mondok, az ő alakja, még mielőtt igazán bemutatkozott volna, máris enyhe borzadályt keltett, még a „mezítlás” kommunista párttagok sem igazán szerették, és bizonytalán másikat vezető választanak, ha lett volna rá lehetőségük. Hogy Bibónak a magánvéleménye akkoriban mi lehetett, azt nem tudhatom. De a politikai publicista, aki a tüskéket akarta kihúzgálni a közbeszédből, aligha írhatott másképpen. Minékünk viszont meg kell tanulnunk az efféléket „helyesen olvasni”.

Kérdés azután még az is, hogy volt-e egyáltalán esélye akkori célkitűzésének, a korlátozott demokráciának. Annyi bizonyos, hogy akik akkor a közéletben ténykedtek, mind hittek benne. A történészek máig vitatkoznak ezen a kérdésen, ami azt hiszem,

örökre eldönthetetlen marad. Hiszen nem a hazai kommunisták ilyen vagy olyan beállítódásán múlott a dolog, hanem azon, hogy éppen mit álmodott egy mindenható paranoiás zsarnok. Én azonban úgy hiszem, a történészek végül is tévednek. A szabadság nem függhet attól, hogy „valahol” mit határoztak rólunk – ezért azután nem is lehet exportálni –, hanem csak attól, hogy mi szabadnak tekintjük-e magunkat. Persze ahogyan Albert Camus drámahőse mondta, „nem az én szabadságom az igazi”.

Bibó egyszer rezignáltan azt találta mondani, hogy 1945-től 1948-ig élt, vagyis hogy csak ekkor volt módja arra, hogy munkálkodjon az említett „nagyobb szabadság” megvalósításán. Teljes tisztelettel hadd kételkedjem ebben. És itt nem is elsősorban az ő rövid, ám dicsőséges 56-os miniszterségére gondolok, hanem magára 56-ra. Az a szkeptikusok által vitatott küzdelem, amit ő és társai a negyvenes évek második felében vívtak a magyar demokráciáért, csak látszólag bukott el az 1948-as kommunista puccs során. A forradalmunk nem a semmiből keletkezett, a semmiből sohasem születik semmi, hanem ez az évtizedes bűvópatak tört váratlan erővel a felszínre.

Még az a népfrentkormány is helyreállt, amelynek a megőrzését Bibó a legfontosabb történelmi feladatának tartotta. Sőt, van itt egy meghökkentő összefüggés is. Bibó 1945-ben a stabilizáció feltételének azt tekintette, hogy a koalíció támaszkodjék a két „középen” lévő pártra, a szociáldemokratákra és a Nemzeti Parasztpártra. Nos, 1956-ban ezt az emlékezetes nyilatkozatot a parasztpárti Bibó bocsátotta ki, és a szociáldemokrata Kéthly Annát nevezte meg az ország egyetlen törvényes külföldi képviselőjének.

Az értelmet akkor se adhatjuk fel, hogyha tökéletesen hatástalannak látszik. Ezt éppen Bibó életműve fölöttébb jól szemlélteti is. Társadalompolitikai elemzéseiben mindig az a kiindulópontja, hogy egy rossz helyzet nem egyéb, mint a következménye eddigi rossz döntéseknek, amelyek hamisságon alapultak, és ezért tévútra vezettek. Ilyen témájú tanulmánya az Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem, vagy a Német hisztéria. A gyógyulás eszközeként mindig azt javasolja, hogy vissza kell térni arra a pontra, ahol a hiba történt. Úgy tűnik, Deákot félreértette Bibó, mégis valódi Deák Ferenci gondolkodásmód ez, „addig kell visszagombolni a kabátot, ameddig a gombolási hibáig érünk”.

Ez a helyzet olyan problématisztázó javaslataival is, mint a nemzetközi szervezetek bénultságáról írt terjedelmes tanulmánya. A sorok között persze Magyarország nemzetközi jogilag félbehagyott sorsa van, mivel a Kádár-rendszer tagadhatatlan konszolidálódását Bibó aligha tartotta egyúttal a legitimitása forrásának. De mivel erről közvetlenül nem írhatott a hatvanas években, megpróbálta magát a nemzetközi alapproblémát körüljárni: az előidéző helyzetet, az ezzel kapcsolatos felelősségeket és azokat a lehetséges tennivalókat, amelyek a szükséges kompromisszumokkal megoldanák az adott problémát. Bőségesen elemzi Észak-Írország, Ciprus, Palesztina kérdésköreit, azzal a tőle megszokott módszerrel, hogy világosan ismerteti az ütköző álláspontokat és azok egyeztetésének a racionálisan végiggondolható lehetőségeit. Persze felmerül, hogy akarja-e valaki ezeket racionálisan megoldani? Amivel kapcsolatban bánatosan kellett konstatálnia, hogy érdeklődést csak az angolul megjelent mű szerzője, nem pedig a tartalma keltett.

Mindenesetre, a három konfliktusból úgy-ahogy megoldódni negyven év után is csak Észak-Írország esete látszik, a másik kettőnél messzebb vagyunk tán a megoldástól, mint valaha, sőt ezek folyamatosan mérgezik az egész világpolitikát is. Hasonlót tudnék mondani a Zsidókérdés Magyarországon 1944 után című tanulmányáról, amire a mind

jobban elmérgesedő hazai helyzetben talán már hivatkozni sem illómos – holott tökéletes mind a diagnózisa, mind a megoldási javaslata.

(Eszembe jut egy részlet Lawrence ezredesnek, az arab függetlenségi háború spiritus rectorának az első világháborús könyvéből. A leendő egységes arab nemzetnek a feje ideje nagy részét arra kellett fordítsa, hogy igazságot tegyen a törzsek között kialakult kölcsönös vérbosszúk között. Ezt meg is tudta oldani. Csak a békecsináló nyugati diplomatákkal nem bírt.)

Bibó az egyik utolsó írásában pedig közvetlenül a távoli jövőnek, a mi korunknak üzen. Az ő demokráciafelfogását tömören össze lehet foglalni a magyar rendi demokrácia alapmondatában, ami már Széchenyi Istvánnak is olyannyira megtetszett: „nihil de nobis sine nobis”, semmit rólunk nélkülünk. Ez őnála a demokrácia kiterjesztésének a kulcsmondata is, csak hogy a mi korunkban alapvető veszedelmek fenyegetik. Egyrészt az az önmagát túlélő liberális ideológia, amely az ő szavával „az egész rendszert hamissá és ellentmondóvá teszi azzal, hogy alárendeli az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyoni igazolásának”. A másik pedig a „menedzserek forradalma”, amelyben a szakszerűség hivatkozása mögött elvész a társadalom demokratikus működésének a nélkülözhetetlen alapja, az, hogy az emberek beleszólhassanak a saját sorsukba.

A két probléma kezelése persze nem könnyű, hiszen mit kezdünk az óriásvagyonokkal, ha a kommunizmust elutasítjuk mint megoldást, és mit kezdünk a szakmailag mind bonyolultabb világgal. Bibó megoldási javaslata az „örzök őrzésének” a logikájára épül fel: egyrészt annak az államnak a közhatalmi szerepére, amely maga demokratikus kontroll alatt áll, másrészt a szakmabeliek morális kényszerítő erejére, amely kamarák-korporációk formájában kontrollálni képes a „menedzserek” szakmai döntéseit.

Hadd idézzem befejezésül ennek az „égi racionalistának” a több mint hatvan évvel ezelőtti gondolatait a feladatról.

„Teljessé kell tenni a politikai felszabadulást egy közügyek intézésében forrongó aktív önkormányzati étellel. Teljessé kell tenni a gazdasági felszabadulást azzal, hogy a gazdaságilag tájékozódni tudó közösség létalapjává váljon. Teljessé kell tenni a társadalmi és a kulturális felszabadulást egy olyan nevelési rendszerrel, amely az iskolatípusok értékrendjét elszakítja minden társadalmi ranglétrától.”

Lincoln Ábrahám mondta azt, hogy egy kérdés sincsen véglegesen rendezve addig, amíg igazságosan rendezve nincsen. És az igazsághoz eljuthatunk-e az értelem mellőzésével?

(Elhangzott 2011. szeptemberben a Magyar Írószövetségben megrendezett Bibó-konferencián.)